

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ *ВОГНЮ* В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (44)

УДК 811.161.2"373.7:81'27

DOI:10.24144/2663-6840/2020.2(44).202–207

Кравець Л. Концептуалізація *вогню* в українських фразеологізмах; кількість бібліографічних джерел – 7; мова українська.

Анотація. Аналіз фразеологізмів у зв'язку з психоментальними механізмами дає змогу простежити зародження змісту, перетворення його та фіксацію в мовній формі, виявити етноспецифіку мовомислення та константи лінгвокультури певного народу. Для аналізу обрано фразеологізми, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*. Когнітивна структура *вогонь* сформувалась на основі архетипу й характеризується складністю, багатозначністю й амбівалентністю. Різномасштабні властивості *вогню* актуалізовані в численних фразеологізмах, що мають неоднакове емоційно-оцінне забарвлення. Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей концептуалізації *вогню* в українських фразеологізмах. Для досягнення поставленої мети було створено модель концептосфери *вогонь*, зафіксовано фразеологізми української мови, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*; визначено й охарактеризовано асоціативні й психолінгвістичні засади творення фразеологізмів, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*. Структуру концептосфери *вогонь* визначили особливості *вогню* та результати його пізнання людиною. Модель концептосфери ґрунтується на загальних уявленнях про природне явище і не відображає повною мірою вузькоспеціальні знання. Зафіксовані фразеологізми за типом фразеотворення неоднорідні. Серед них наявні метонімічні, метафоричні та порівняльні конструкції.

Більшість фразеологізмів, пов'язаних із концептосферою *вогонь*, виникла внаслідок переінтерпретації психоемоційних і фізичних станів людини та інтенсивності певних дій на основі аналогізації з вогнем у різних його виявах. Значна частина з них заснована на актуалізації небезпечних для людини властивостей *вогню*, що зумовлює семантику стійких словосполучень. Меншу групу становлять фразеологізми, в яких акцентована колірна семантика. Окрему групу з незначною кількістю одиниць утворюють фразеологізми з семантикою світла. Усі виявлені фразеологізми мають різні інтегральні значення та неоднакове емоційно-оцінне забарвлення. Значення мовних зворотів конкретизує контекст, а атрибутивні, об'єктні й обставинні поширювачі увиразнюють та поглиблюють його, водночас конотативні компоненти зберігають актуальність.

Ключові слова: фразеологізм, концептосфера, метафора, вогонь, концептуалізація, семантика.

Постановка проблеми. Фразеологізми як мовно-естетичні знаки акумулюють, зберігають і ретранслюють етнокультурну пам'ять, у якій відбиті емпіричний досвід, моральні цінності, соціально-психологічні настанови і стереотипи мислення їхнього творця. У своїй сукупності вони засвідчують культурну самобутність народу, унікальність його мовомислення. Лінгвосеміотична специфіка фразеологізмів дає підстави виокремлювати їх як автономний рівень мови [Телия 1996, с. 9], як своєрідну підмову, як дискурсивний варіант мови [Селіванова 2004, с. 11, 12], як особливий лінгвокультурний пласт [Венжинович 2018, с. 128] тощо. Українська лінгвістика має значні за обсягом і важливістю здобутки у вивченні фразеології, про що свідчать праці описового та історичного характеру. Новітні напрямки дослідження, зумовлені розвитком когнітивістики, лінгвокультурології, концептології та інших сучасних галузей науки, спрямовані на виявлення іманентних зв'язків між фраземами й мовомисленням етносу. Н. Венжинович наголошує, що «створення фразеологічної одиниці – усвідомлена вторинна мовна концептуалізація дійсності, у якій найвиразніше виявляється інтелектуальний потенціал її носіїв» [Венжинович 2018, с. 182]. Аналіз фразеологізмів у зв'язку з психоментальними механізмами дає змогу простежити зародження змісту, перетворення його та фіксацію в мовній формі, виявити етноспецифіку мовомислення та константи лінгвокультури певного народу.

Аналіз досліджень. Теоретичні засади вивчення фразеології в українській лінгвістиці закладені в працях Л. Булаховського, Л. Скрипник, Ф. Медведєва, Г. Удовиченка, В. Ужченка, В. Жайворонка, В. Калашника, М. Демського, Ю. Прадіда та ін.]. Проблеми східнослов'янської фразеології розкриті в доробках В. Мокієнка, В. Архангельського, В. Телії, О. Кубрякової, М. Алефіренка В. Маслової та ін. Традиційне вивчення фразеології з акцентом на семантико-синтаксичному аспекті спрямовує на звужене трактування фразеологізму: «нарізнооформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів» [ЕУМ 2000, с. 708]. Сучасні дослідження фразеологізмів ґрунтуються на інтегративному підході, який поєднує засади когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, а також суміжних мовознавчих галузей. Імплементція психоконітивних та етнолінгвістичних методів у царину пізнання фразеології дала змогу О. Селівановій довести, що фразеологічний фонд мови «репрезентує внутрішній рефлексивний досвід народу, його ціннісні орієнтації, колективне позасвідоме» [Селіванова 2004, с. 220]. Застосування методів семантико-когнітивного аналізу в поєднанні з лінгвокультурологічним забезпечило переконливість висновку Н. Венжинович про те, що фразеоло-

логізми мають позначення «культурно зумовлених традицій, сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та ін. особливостей ментальності народу» [Венжинович 2018, с. 386]. Новітні лінгвістичні студії у галузі фразеології є істотним доповненням традиційного вивчення фразеологічних одиниць.

Мета статті – виявити закономірності концептуалізації *вогню* в українських фразеологізмах.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- створити модель концептосфери *вогонь*;
- зафіксувати фразеологізми української мови, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*;
- визначити й охарактеризувати асоціативні й психолінгвістичні засади творення фразеологізмів, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*.

Об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження зумовили вибір загальнонаукових та вузькоспеціальних **методів дослідження**: *моделювання концептосфери* (для формалізованого та спрощеного представлення когнітивної структури *вогонь*), *компонентно-варіативний аналіз* (для семного структурування фразеологізмів та їх компонентів), *лінгвокультурологічний* (для з'ясування змісту й виявлення конотацій фразеологізмів). Для формування корпусу фразеологізмів використано *методику суцільного відбору матеріалу*.

Виклад основного матеріалу. Когнітивна структура *вогонь* сформувалась на основі архетипу й характеризується складністю, багатозначністю й амбівалентністю. Вогонь як одна із головних стихій [поряд із водою, землею і повітрям] має широке міфологічне, релігійне, філософське, наукове та мистецьке висвітлення. Ще в античній філософії цю стихію вважали основою виникнення світу. Геракліт, наприклад, називав світ «вічним живим вогнем» та стверджував, що всім керує вогонь [Досократики 1999, с. 156]. У Біблії вогонь пов'язаний з Богом, зокрема, Святий Дух сходить на апостолів у вигляді вогню. Роль і значення вогню в житті людини неможливо переоцінити. Як природне явище вогонь володіє життєдайним і нищівним потенціалом. Він гріє і спалює, освітлює і обпікає, захищає і знищує. Вважається, що вогонь відіграв ключову роль у розвитку цивілізації, ставши не тільки засобом захисту, джерелом тепла й енергії, а й одним із головних чинників консолідації первісних людей, перетворення їх у суспільство.

Знання про це явище й розуміння його концентрує когнітивна структура, сутність якої не вичерпують лексичні значення відповідного слова. За Словником української мови слово *вогонь* має 7 значень, перше й найзагальніше з них: «Розжарені гази, що виділяються під час горіння й світяться сліпучим світлом; полум'я» [СУМ 1970, с. 715]. Інші прямі й переносні значення співвідносні з тією чи тією сферою конкретного слововживання. Численні додаткові значення зумовлені різноаспектними властивостями вогню й засновані на асоціаціях людини. Зокрема, вогонь пов'язують із духовною енергією, очищенням, перетворенням, внутрішньою силою

людини, коханням і водночас із руйнуванням, нищенням, ненавистю, пеклом.

Особливості вогню та результати його пізнання людиною визначили структуру концептосфери *вогонь*. У її ядрі виокремлюємо складники: *характерні ознаки вогню* (*світло* (світло, вогник, промінь, блиск), *тепло*, *полум'я*, *дим*), *фази горіння* (загорятися, займатися, горіти, палати, догоряти, жевріти, тліти, гаснути), *інтенсивність горіння* (іскра, спалах, пожежа, жар), *форми підтримання горіння* (вогнище, смолоскип, свіча), *продукти згорання* (попіл, вугілля, кіптява, сажа), *дії вогню* (гріти, пекти, освітлювати, обпалювати, спалювати) та ін. *Світло*, *полум'я*, *дим*, *іскра*, *свіча* та ін. є самостійними концептами, які сутнісно пов'язані з концептом *вогонь*, оскільки в сукупності характеризують процес горіння, та входять до згаданої концептосфери. Таке моделювання концептосфери *вогонь* ґрунтується на загальних уявленнях про природне явище і не відображає повною мірою вузькоспеціальні знання.

Фразеологізми, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*, виникли переважно внаслідок переінтерпретації дій, станів, почуттів, відчуттів людини на основі аналогізації з вогнем у різних його виявах. Ці фразеологізми мають різні інтегральні значення та неоднакове емоційно-оцінне забарвлення.

Неоднорідні фразеологізми і за типом фразеотворення. Серед них виокремлюємо метонімічні (*підкладати вогню*, *вогнем і мечем*), метафоричні (*палити душу*, *кинути жарину в серце*, *займатися полум'ям*) та порівняльні (*як вогнем пекти*, *як вогонь на суху соломку накинутися*). Чітку диференціацію цих типів ускладнює частотне поєднання метонімії з метафорою, зумовлене здатністю загального метонімічного значення до метафоризації, а також метафори з порівнянням. О. Селіванова, аналізуючи значення моторно-кінетичних зворотів, зазначає, що «фразеологізація подібних сполук відбувається ще в первинних значеннях, здебільшого відсутніх у словниках, але наявних в ілюстративному матеріалі; подані ж тлумачення вже вторинні, метафоризовані» [Селіванова 2004, с. 36]. Окреслені закономірності простежуємо і в фразеологізмах, пов'язаних із концептосферою *вогонь*.

Метафора – це мовно-мисленнєве явище, що виявляється у вживанні мовного знака однієї концептосфери на позначення складника іншої на основі асоціацій за подібністю чи контрастністю. У випадку фразеологізмів означеної групи фіксуємо метафоризацію вільного словосполучення: значення його складників взаємодіють, змінюються і перетворюються у фразеологічно цілісне значення. Це значення не є семантичною сумарністю, характеризується образністю й експресивністю. Лексеми із семантикою вогню, що входять до складу фразеологізмів, мають метафоричне або метонімічне значення, засноване на актуалізації однієї з властивостей вогню. Здебільшого в стійких словосполученнях актуалізовані небезпечні для людини властивості вогню, наприклад, викликати фізичний біль, спри-

чиняти великі руйнування, знищувати щось тощо. Спостерігаємо їх, наприклад, у зворотах із семантикою застереження: *гра з вогнем* – дуже небезпечні, необережні дії, вчинки без урахування можливих наслідків [ФСУМ 1993, с. 194], *гратися з вогнем* – поводитися необережно, здійснювати що-небудь небезпечно, не думаючи про наслідки [ФСУМ 1993, с. 196], *боятися (стерегтися) як вогню* – дуже сильно [ФСУМ 1993, с. 140]. Простежуємо актуалізацію цих властивостей також у зворотах із семантикою констатації тяжких обставин: *між двох вогнів* – у такому скрутному становищі, коли небезпека загрожує з обох боків [ФСУМ 1993, с. 140], *горить земля під ногами (у кого)* – для кого-небудь становище стає критичним, безвихідним [ФСУМ 1993, с. 332], *з вогню (рідко із жару) та в полум'я* – з однієї неприємності в іншу, ще гіршу [ФСУМ 1993, с. 140]. Лексеми *вогонь* та *горить* у наведених фразеологізмах реалізують переносне значення небезпеки, складних обставин.

В окремих фразеологізмах акцентована руйнівна сила вогню з усталеною характеристикою жорстокої, безжалісної акції, що є проєкцією рис людини на стихію: *вогнем і мечем* – з великою жорстокістю, нещадно [ФСУМ 1993, с. 140], *палити вогнем* – безжалісно знищувати кого-, що-небудь [ФСУМ 1993, с. 604]. У формуванні метафоричного значення наведених фразеологізмів бере участь метонімічне вживання лексем із семантикою вогню.

До регулярних когнітивних процесів належить аналогізація психоемоційного стану людини з вогнем [Селіванова 2004, с. 117]. Сформовані за цією моделлю фразеологізми мають широкий діапазон емоційно-оцінних значень, у яких актуалізовані різні властивості природної стихії: продуктивні і деструктивні. Конотації часто пов'язані із семою інтенсивності, характерною для дієслівних лексем із семантикою вогню. Як семантична категорія інтенсивність конгруентна експресивності, емотивності, оцінності, образності та зумовлює їх появу вже в мінімальному контексті (М. Лойко, С. Родіонова, У. Рис).

Аналогізацію стану нервового збудження, хвилювання, а також кохання з процесом горіння простежуємо у фразеологізмах з компонентом *серце* або *душа*: *горить (палає, пламеніє, палахтить) серце (душа) / запалало (запламеніло) серце; запалала (запламеніла) душа* – (1) хто-небудь перебуває в стані сильного збудження, хвилювання і т. ін., (2) у кого-небудь виникло якесь сильне почуття [ФСУМ 1993, с. 792], *палити душу* – дуже хвилюватися, непокоїти [ФСУМ 1993, с. 604]. Співвіднесення певних відчуттів із тим чи тим органом тіла наявне в багатьох мовах, етноспецифіка виявляється в закономірностях асоціювання відчуттів й органів. В українській лінгвокультурі *серце* і *душа* – це осередки почуттів, емоцій, моральності і духовності [Жайворонок 2006, с. 209, 536]. Метафоризовані дієслова на позначення процесу горіння в поєднанні з цими лексемами визначають семантику фразеологізмів, а також актуалізацію семантичного компонента інтенсивності та супутньої йому

експресивності. Так, сполучення згаданих соматизмів із дієсловами на позначення повільного горіння формують інтегральне значення страждання: *серце (душа) тліє* – хто-небудь зазнає моральних страждань, тяжко переживає [ФСУМ 1993, с. 795]. Збайдужіння, зменшення сили почуттів передають фразеологізми з дієсловами, які позначають утрату тепла, завершення горіння: *серце перегоріло* – (2) хто-небудь заспокоївся, забув про колишні образи, переживання [ФСУМ 1993, с. 796], *серце прохолло* – у кого-небудь зменшилася сила вияву якихось почуттів [ФСУМ 1993, с. 796].

Психоемоційний стан людини експонують також фразеологізми із компонентом *око (очі)* та метафорично переінтерпретованими лексемами із семантикою *вогню*, в яких актуалізована властивість випромінювати світло: *очі загорілися* – (1) чий-небудь погляд, вигляд раптово став виражати якесь почуття (радість, схвилюваність, збудження і т. ін.); (2) кому-небудь дуже хочеться, враз захотілося чогось [ФСУМ 1993, с. 598 – 599], *очі запалали* – чий-небудь погляд, вигляд виражає якесь почуття (гнів, обурення, рішучість і т. ін.) [ФСУМ 1993, с. 599], *очі метаять іскри* – хтось дивиться гнівно, люто, сердито і т. ін. [ФСУМ 1993, с. 599], *очі горять (палають)* – (2) чий-небудь вигляд виражає якесь почуття (збудження, гнів, радість і т. ін.) [ФСУМ 1993, с. 598], *світити очима* – (2) виявляти поглядом якесь почуття [ФСУМ 1993, с. 786]. Специфіку цих фразеологізмів визначає соматизм *око (очі)*, зокрема властивість органа зору виражати почуття, а не локалізувати їх. Метафоризація дієслів заснована на аналогізації вогню із психоемоційним станом людини. У сполученні соматизму з метафоризованим дієсловом формується інтегральна семантика вираження почуттів, емоційного стану [Селіванова 2004, с. 65].

Окремі фразеологізми, в яких поєднані лексеми із семантикою *вогню* та *око*, позначають поганий фізичний стан людини: *аж (червоні) вогні в очах (мигтять, блискотять)* – хтось погано себе почуває, відчуває наближення стану запаморочення [ФСУМ 1993, с. 140], *аж іскри з очей сиплються (летять, скачуть, крешуть) / посипались (полетіли, поскакали, скакнули)* – (3) про запаморочення від болю (внаслідок удару по голові й т. ін.) [ФСУМ 1993, с. 351]. Наведені фразеологізми, на відміну від вищезгаданих, позначають не вираження стану людини, а самопочуття.

Частина фразеологізмів виникла на основі аналогізації психічних відчуттів із тими, що виникають від дії вогню, жару загалом, безвідносно до певного органа. Такі звороти позначають важкий психоемоційний стан, страждання: *палити вогнем* – (3) завдавати морального страждання; дуже мучити [ФСУМ 1993, с. 604], *палитися вогнем* – дуже непокоїтися, страждати від чогось [ФСУМ 1993, с. 604]. Серед окресленої групи частотними є фразеологізми з компаративним елементом: *як вогнем пече* – хтось дуже страждає морально, хтось занепокоєний чимсь [ФСУМ 1993, с. 625], *як у вогні* – нестерпно мучитись фізично чи морально [ФСУМ

1993, с. 140], як на вогні горіти – бути дуже збудженим, знервованим [ФСУМ 1993, с. 190], як вогнем пекти – дуже сильно [ФСУМ 1993, с. 140], як (мов, ніби і т. ін.) на жаринах (на жарині) – (1) неспокоїно, тривожно, нетерпляче [ФСУМ 1993, с. 289].

Раптовість сильного хвилювання передають фразеологізми, в яких компонент із семантикою вогню поєднаний із дієсловами *кидати, обдавати, обсипати, обгортати*: *кидати / кинути то в жар, то в холод* – (1) викликати в кого-небудь сильне хвилювання, збудження [ФСУМ 1993, с. 370] *обдавати жаром (вогнем)* – викликати у кого-небудь стан сильного хвилювання, збентеження, переляку [ФСУМ 1993, с. 564], *обсипало жаром* – (2) хтось раптово відчуває сильне хвилювання, збентеження [ФСУМ 1993, с. 575], *як полум'ям обгорнуло* – хтось відчуває сильне збентеження [ФСУМ 1993, с. 564].

Різні вияви сильного обурення, гніву позначають фразеологізми: *вогнем (полум'ям) дихати* на кого – (1) дуже сердитися, гніватися на кого-небудь, ненавидіти когось, тримати зло на когось на кого-небудь; (2) ставати розгніваним, розлюченим, роздратованим з якогось приводу [ФСУМ 1993, с. 239 – 240], *метати іскри* – сердито, із злістю дивитися [ФСУМ 1993, с. 484], *сипати іскрами (з очей)* – поглядом виявляти гнів [ФСУМ 1993, с. 806], *сипати вогнем* – дуже сердито, гнівно розмовляти [ФСУМ 1993, с. 806], *сипати / сипнути жару за халяви (під хвіст) кому* – дуже дошкуляти кому-небудь чимсь; проучувати кого-небудь за щось [ФСУМ 1993, с. 806]. Окремі одиниці містять конкретизатор надмірності дії частку *аж*: *аж вогню дає* – хто-небудь дуже гнівається з якогось приводу [ФСУМ 1993, с. 219], *аж вогню креше* – дуже сердиться [ФСУМ 1993, с. 396]. Високий ступінь невдоволення передає фразеологізм із часткою *хай*: *хай воно (ясним вогнем / полум'ям) горить / згорить (загориться)* – вираження великого незадоволення, роздратування, досади з приводу кого-, чого-небудь [ФСУМ 1993, с. 189].

Значна кількість фразеологізмів, пов'язаних із концептосферою *вогонь*, має кілька значень, реалізація яких залежить від контексту. Так, у відповідному контексті фразеологізм *аж іскри з очей сиплються* позначає сильний гнів. Проте це стійке словосполучення має й інші значення, а саме (1) дуже сильно, надзвичайно енергійно та (3) відчувати запаморочення від гострого фізичного болю внаслідок удару [ФСУМ 1993, с. 351].

Аналогізація фізичного болю, хворобливого стану, значного підвищення температури тіла з відчуттями, що виникають від дії вогню, також належить до регулярних когнітивних процесів, відбитих у мові. Фразеологізми з такою семантикою часто містять у своєму складі компаративний елемент як або підсилювальний *аж*, а репрезентантами концептосфери *вогонь* у них є лексеми *вогонь / вогні, іскра, жар*: як *вогнем пекти* – дуже сильно (про фізичний стан) [ФСУМ 1993, с. 140], *кидає / кинуло в жар* – (3) у кого-небудь висока температура [ФСУМ 1993, с. 368], *обсипає жаром* – (1) хто-небудь відчуває значне підвищення температури тіла [ФСУМ 1993, с. 575], *палити вогнем* – (2) викликати зна-

чне підвищення температури тіла (про хворобу) [ФСУМ 1993, с. 604].

Численну групу становлять фразеологізми, значення яких сформоване на аналогізації властивості вогню швидко поширюватись за сприятливих умов з інтенсивністю виконання певних дій. Концептосферу *вогонь* у цих фразеологізмах маніфестують лексеми різної частиномовної належності, зокрема *вогонь, горіти, палити*: *аж горить* – виконується дуже інтенсивно [ФСУМ 1993, с. 189], *горить (кипить) у руках (під руками)* – виконується, здійснюється і т. ін. швидко й успішно [ФСУМ 1993, с. 189], як (мов, ніби і т.ін.) *вогонь на суху соломку (кинутися, накинутися)* – дуже швидко, жадібно [ФСУМ 1993, с. 141], як *вогнем палити* – дуже швидко [ФСУМ 1993, с. 604]. Семантичний компонент інтенсивності наявний також у фразеологізмах як (мов, ніби і т. ін.) *вогню вхопити* – (прийти, приїхати) на дуже короткий відривок часу [ФСУМ 1993, с. 166], *хапати з вогню* – дуже швидко, невідкладно робити що-небудь [ФСУМ 1993, с. 920]. Проте його поява зумовлена актуалізацією властивості вогню пекти, обпикати.

Поведінка людини на пожежі стала основою формування фразеологізмів із компаративним елементом: як (мов, немов і т. ін.) *із пожежі (ускочити, влетіти) і т. ін.* – дуже швидко, поспішно (ускочити, влетіти і т. ін.) [ФСУМ 1993, с. 660], як (мов, ніби і т. ін.) *на пожежі (поспішати, бігти, пробігти)* – (1) дуже швидко [ФСУМ 1993, с. 660], *в пожежному порядку* – дуже спішно, терміново [ФСУМ 1993, с. 679].

Відсутність потреби швидко діяти або повільність виконання дій передають фразеологізми, в яких лексеми із семантикою *вогню* вжиті з часткою *не* або зі словами протилежної семантики: *не горить* – у кого-небудь немає потреби, причин поспішати з чимось [ФСУМ 1993, с. 189], *не на пожежі* – нема потреби поспішати [ФСУМ 1993, с. 660], як *мокре горить* – (1) дуже повільно, мляво, не поспішаючи і т. ін. робити що-небудь [ФСУМ 1993, с. 502]

Значення інтенсивності реалізують й окремі одиниці зі словами *іскра, дим*: *аж іскри летять* – дуже енергійно, завзято, запально, докладаючи всіх зусиль [ФСУМ 1993, с. 351], *аж дим іде* – дуже інтенсивно [ФСУМ 1993, с. 238]. Актуалізація семи інтенсивності в них ґрунтується на особливостях появи іскри як малої частини вогню та диму як продукту горіння.

Лексеми *іскра, жар* входять до складу фразеологізмів також у метафоричному значенні, заснованому на актуалізації властивості вогню розгорятися й проектуванні її на концептосферу *людина*. У поєднанні з метафоризованими дієсловами вони реалізують значення 'збуджувати в кому-небудь почуття, бажання', 'посилювати щось': *заронити іскру* – викликати, збудити що-небудь у когось [ФСУМ 1993, с. 316], *піддавати жару у вогонь* – підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання, суперечку [ФСУМ 1993, с. 632], *докидати хмизу в жар* – підсилювати, розпалювати які-небудь почуття, переживання [ФСУМ 1993, с. 258].

Помітну групу утворюють фразеологізми з актуалізованою колірною семантикою, яка імпліцитно присутня в лексемах концептосфери *вогонь*: *вогнем горіти* – бути дуже червоним, гарячим (від приливу крові) [ФСУМ 1993, с. 189], *займатися полум'ям* – дуже червоніти від збудження, ніяковості [ФСУМ 1993, с. 306], *паши́ти вогнем (полум'ям)* – бути дуже розгаряченим, рум'яним внаслідок сильного збудження, хвилювання [ФСУМ 1993, с. 610], *наливатися жаром (вогнем)* – червоніти [ФСУМ 1993, с. 528], *кидає / кинуло в жар* – (1) хто-небудь червоніє від ніяковості [ФСУМ 1993, с. 368]. Наведені фразеологізми позначають фізичний або психоемоційний стан людини через акцентовану супутню ознаку – почервоніння.

Властивість вогню випромінювати світло, освітлювати актуалізована у фразеологізмах: *вдень з вогнем [з свічкою, з свічками] не знайти* – (1) бути добре захищеним, (2) дуже рідкісний [ФСУМ 1993, с. 340], *пошукати такого вдень з вогнем* – немає подібного до кого-небудь, хтось незрівнянний, надзвичайний [ФСУМ 1993, с. 686], *кидати світло на що* – розкривати що-небудь, робити його ясным, зрозумілим [ФСУМ 1993, с. 370].

Висновки. Концептосфера *вогонь* має складну і розгалужену структуру, що зумовлено характерис-

тиками природного явища, його іманентними властивостями, а також роллю і значенням вогню в житті людини. Різномасштабні властивості вогню актуалізовані в численних фразеологізмах, що мають позитивне або негативне емоційно-оцінне забарвлення.

За типом фразеотворення фразеологізми, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*, неоднорідні. Серед них зафіксовано метонімічні, метафоричні та порівняльні конструкції.

Більшість фразеологізмів, що містять мовні знаки концептосфери *вогонь*, виникла внаслідок переінтерпретації психоемоційних і фізичних станів людини та інтенсивності певних дій на основі аналогізації з вогнем у різних його виявах. Значна частина з них заснована на актуалізації небезпечних для людини властивостей вогню, що зумовлює семантику стійких словосполучень. Меншу групу становлять фразеологізми, в яких акцентована колірна семантика. Окрему групу з незначною кількістю одиниць утворюють фразеологізми з семантикою світла. Усі виявлені фразеологізми мають різні інтегральні значення та неоднакове емоційно-оцінне забарвлення. Значення мовних зворотів конкретизує контекст, а атрибутивні, об'єктні й обставинні поширювачі увиразнюють та поглиблюють його, водночас конотативні компоненти зберігають актуальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Венжинович Н.Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.01 – українська мова. Київ, 2018. 503 с.
2. Досократики. Минск: Харвест, 1999. 784 с. – https://geraklit.moy.su/_ld/0/2_Geraklit-Fragme.pdf
3. Енциклопедія «Українська мова». Київ: «Українська енциклопедія», 2000. 752 с.
4. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
5. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психоконгнітивний та етнокультурний аспекти). Київ – Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты. Москва: Школа. Языки русской культуры, 1996. 286 с.
7. Фразеологічний словник української мови у 2 кн. Київ: Наукова думка, 1993. 980 с.

REFERENCES

1. Venzhynovych N.F. (2018) Frazemika ukrainiskoi literaturnoi movy: kohnityvnyi ta lnhvokulturolohichnyi aspekty: dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra filol. nauk: 10.02.01 – ukrainska mova. Kyiv. 503 s. [in Ukrainian].
2. Dosokratiki (1999) Minsk: Harvest. 784 s. [in Russian].
3. Encyklopedia «Ukrainska mova» (2000). Kyiv: «Ukrainska encyklopedia». 752 s. [in Ukrainian].
4. Zhaivoronok V.V. (2006) Znaky ukrainiskoi etnokultury: Slovyk-dovidnyk. Kyiv: Dovira. 703 s. [in Ukrainian].
5. Selivanova O.O. (2004) Narysy z ukrainskoi frazeolohii (psyhokohnityvnyi ta etnokulturnyi aspekty). Kyiv – Cherkasy: Brama. 276 s. [in Ukrainian].
6. Teliya V.N. (1996) Russkaya frazeolohiya. Semanticheskyy, pragmaticheskyy i lingvisticheskyy aspekty. Moskva: Shkola. Yazyiki russkoy kulturyi. 286 s. [in Russian].
7. Frazeolohichnyi slovyk ukrainskoi movy (1993): U 2 kn. Kyiv: Naukova dumka. 980 s. [in Ukrainian].

CONCEPTUALIZATION OF FIRE IN UKRAINIAN PHRASEOLOGISMS

Abstract. The analysis of phraseological units in connection with mental mechanisms allows us to trace the origin of content, its change and fixation in linguistic form, to reveal the specifics of the worldview and the constants of the linguoculture of a certain people. For the analysis, the phraseological units containing the linguistic signs of the *fire* concept sphere were selected. The cognitive structure of *fire* was formed on the basis of the archetype and is characterized by complexity, polysemy and ambivalence. The multi-aspect properties of *fire* are actualized in numerous phraseological units that have different connotations. The purpose of the research is to identify patterns of conceptualization of *fire* in Ukrainian phraseological units. To achieve this goal, a model of the concept sphere of *fire* was created, phraseological units containing linguistic signs of the

concept sphere of *fire* were recorded; the associative and psycholinguistic foundations of the creation of phraseological units containing the linguistic signs of the *fire* concept sphere are determined and characterized. The structure of the concept sphere of *fire* was determined by the features of fire and the results of its cognition by man. The model of the concept sphere is based on general ideas about a natural phenomenon and does not fully reflect highly specialized knowledge. Fixed phraseological units are heterogeneous. Among them there are metonyms, metaphors and comparative constructions.

Most of the phraseological units arose as a result of reinterpretation of the psychoemotional and physical states of a person and the intensity of certain actions based on analogy with *fire* in its various manifestations. A significant part of them is based on the actualization of the properties of *fire* that are dangerous for humans, which determines the semantics of stable phrases. A smaller group is made up of phraseological units in which color semantics are emphasized. A separate group with a small number of units is formed by phraseological units with the semantics of light. All identified phraseological units have different integral meanings and connotations. The meaning of speech turns concretizes the context, and attributive, objective and adverbial disseminators emphasize and deepen it, while connotations remain relevant.

Keywords: phraseology, conceptsphere, metaphor, fire, conceptualization, semantics.

© Кравець Л., 2020 р.

Лариса Кравець – доктор філологічних наук, професор кафедри філології, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, м. Берегово, Закарпатська обл., Україна; <https://orcid.org/0000-0002-5486-0642>

Larysa Kravets – Doctor of Philology, Professor, Department of Philology, Ferents Rakotsi II Transcarpathian Hungarian Institute, Berehovo, the Transcarpathian Region, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0002-5486-0642>